

TORBJÖRN LODÉN

Konfucius och hans historiska roller

EFTER ATT UNDER STÖRRE DELEN av 1900-talet ha befunnit sig ute i den ideologiska kylan har Konfucius återtagit sin plats i den kinesiska kulturens finrum. Många riktar nu blicken mot den inhemska kulturtraditionen med Konfucius i centrum för att förankra sin identitet och finna en moralisk kompass i en tid präglad av cynism och penningdyrkan.

Vem var då egentligen Konfucius och vad stod han för? Vilka roller har han och hans tankar spelat i historien? Enligt den hävdvunna biografen föddes Konfucius år 551 f. Kr. i staten Lu i nuvarande provinsen Shandong i östra Kina, dit hans familj hade kommit som flyktingar ett par hundra år tidigare från den nordliga staten Song. Under kortare perioder tjänade han som ämbetsman, men framför allt var han lärare: han samlade lärjungar omkring sig som förde hans budskap vidare, och han var portalfiguren för ”de lärds skola”, den kinesiska benämningen på det vi kallar konfucianismen. Han bekymrade sig över sakernas tillstånd i hemstaten Lu, där tre familjer tillskansat sig den politiska makten och den rättmätige fursten tvingats i landsflykt. Själv lämnade han Lu år 497 och gav sig ut på en resa för att sprida sina idéer. Han var borta i sammanlagt tretton år. Efter återkomsten till Lu ägnade han sig åt undervisning fram till sin död år 479.

Uppgifterna om Konfucius liv baserar sig till största delen på källor som kom till flera århundraden efter hans död och måste därför tas med en nypa salt. Arkeologiska fynd och filologisk forskning ger oss efterhand ny och säkrare kunskap om Konfucius och det historiska sammanhang i vilket han levde och verkade. Troligen är ändå dagens bild av vad han stod för i huvudsak historiskt korrekt. Hur det än är med den saken, så lever den traditionella berättelsen om honom sitt eget liv och är intressant i sig. Det är den som präglat kinesers tänkande under mer än två årtusenden och det är den som i så hög grad påverkat omvärldens bild av kinesisk kultur alltsedan 1600-talet. Redan år 1687 översatte jesuitpatern Philippe Couplet (1623–1693) *Lunyu* till latin. Detta verk, som jag själv nyligen översatt till svenska under titeln *Konfucius samtal*, innehåller uppteckningar av samtal som Konfucius förde med bland andra sina lärjungar och några av tidens makthavare och är utan jämförelse vår viktigaste källa till kunskap om Konfucius idéer.*

Det område vi idag kallar Kina omfattade på Konfucius tid flera olika stater. Konfucius ansåg att uppdelningen i olika stater vittnade om att världen hade splittrats, och han såg det som en huvuduppgift att åter skapa enhet och harmoni under himlen. ”Under himlen” var ett sätt att beteckna ”världen”, eller i varje fall det man betraktade som den civiliserade världen som hölls samman av ett gemensamt språk, d.v.s. kinesiska, en historisk berättelse om människornas ursprung och världens förändring samt seder och bruk. Denna civilisation kan vi kalla kinesisk. Kina var alltså vid den här tiden en civilisation snarare än en statsbildning.

I den historiska berättelse som dominerade på Konfucius tid blandades myter och fakta. Till myterna hörde föreställningen om tre forntida visa kungar – Yao, Shun och Yu – vars styre representerade den ”rätta väg” som Konfucius undervisade om.

* Konfuciuscitaten återges i min egen översättning i *Konfucius samtal*, Appell förlag 2016.

Konfucius undervisning handlade om hur man kan utveckla sin potential och bli en god människa och om vägen till fred och harmoni. Han ville alltså inte skapa något nytt utan återupprätta en ordning som han ansåg hade rått flera hundra år tidigare. Vid ett tillfälle sade han: ”Jag förmedlar men skapar inget nytt. Jag förlitar mig på och älskar forntiden.”

Det förfall som Konfucius såg i sin samtid liksom hans önskan om att återgå till en svunnen gyllene forntid var säkert betingade av de omfattande sociala och ekonomiska förändringar som präglade samhället vid den här tiden: nya och mera effektiva brukningsmetoder i jordbruket, nya ägandeförhållanden, högre krav på administrativ professionalism etc. Det var förändringar som bäddade för strider och oro. Konfucius förespråkade en återgång till den väg som Yao, Shun och Yu hade följt, men han förbigick med tystnad de utmaningar som de tekniska, ekonomiska och sociala förändringarna medförde.

Kanske finner vi här en del av förklaringen till att Konfucius i modern tid ofta ansetts stå i vägen för modernisering. Ett annat skäl till att hans tankar kan vara svårsmälta för vår tids människor är den patriarkala syn som genomsyrar hans tänkande. Kvinnor förekommer knappt i *Konfucius samtal*, och när han en gång faktiskt uttalar sig om kvinnor låter det så här:

Endast kvinnor och små människor är svåra att handskas med. Låter man dem komma nära, blir de obstinata; håller man dem på avstånd, tar de illa upp. (17:25)

Det goda samhälle som Konfucius ville visa vägen till var en hierarkisk idyll där var och en visste sin plats och utförde sina sysslor. ”Låt fursten vara furste, ministern minister och sonen son”, sade han. Underordnade skulle lyda överordnade, och överordnade skulle visa omtanke om sina underordnade. Familjen var den grundläggande enheten och ett slags mikrokosmos för samhällsordningen. Relationen mellan far och son var en modell för relationen mellan furste och undersäte. Familjens och det goda samhällets principer var bestämda av Himlen,

ett begrepp med mer eller mindre religiösa förtecken.

Det goda samhälle som Konfucius ville återupprätta var inte en stat bland stater utan omfattade i princip hela världen. Att leda detta goda samhälle var ett uppdrag – ett himmelskt mandat brukar vi säga – som Himlen gav en person som kallades Himlens son. Denne skulle styra i kraft av sitt goda föredöme utan att använda belöningar och straff. Genom att inte göra sitt yttersta för sina undersåtars bästa kunde Himlens son förlora sitt mandat. Om man så vill kan man i detta se ett demokratiskt inslag i Konfucius åskådning. I förhållande till vår tids demokrati skulle man med hjälp av Abraham Lincoln berömda formulering kunna säga att Konfucius förespråkade styre av och för men inte genom folket: i Konfucius politiska universum finns varken beslutsfattande stormöten eller representativa folkförsamlingar.

Samhället skulle enligt Konfucius visserligen vara strikt hierarkiskt, men bortom sina roller i familjen och samhället menade han att människorna var mera jämlika. Vid ett tillfälle sade han: ”Till naturen är vi människor ganska lika, men vår praktik gör oss olika.”

Ett centralt begrepp i Konfucius åskådning var ”riterna” – *li* 禮 – som reglerade hur man skulle uppföra sig vid hovet, i samband med anförvantages död, offer till förfäderna etc. Men detta begrepp *li* hade räckvidd långt utanför de ofta intrikata ceremonielen och kan förstås som ett samlingsbegrepp för de uppföranderegler som gällde i familjen och i samhället.

Konfucius ansåg att alla människor skulle eftersträva att genom studier utveckla sina anlag och bli ”ädla människor”, en term som han använde för att beteckna människor som fullt ut förkroppsligade de himmelskt förankrade moraliska principerna. Den ädla människan var god och rättrådig, två nyckelbegrepp i Konfucius etik.

Att vara god var den egenskap Konfucius satte allra högst. Det betydde att vara sant mänsklig och visa andra människor medkänsla och omtanke.

Att vara rättrådig innebar att se till att ens handlingar håller sig inom de gränser som riterna och andra regler stakar ut. Särskilt i senare konfucianskt tänkande sågs den goda handlingen som ett utflöde av människans medfödda medkänsla, medan rättrådigheten var mera knuten till intellektuella insikter i vad som är rätt och fel.

”En ädel människa är inget redskap” (2:12), sade Konfucius med en formulering som kan föra tankarna till Immanuel Kant och synen på människan som ett mål snarare än ett medel. Liksom Kant var Konfucius också universalist och talade till alla människor, oberoende av etnicitet. Moraliska principer gällde lika för alla.

Konfucianismen brukar omtalas som en av hundra skolor som tävlade med varandra. Antalet hundra är starkt överdrivet, men det är sant att det under perioden från Konfucius och drygt tre hundra år framåt förekom en livlig debatt mellan företrädare för olika skolor, av vilka konfucianismen var en. Denna period av kulturell mångfald och ideologisk pluralism upphörde år 221 f. Kr. då staten Qin lade under sig de övriga stater som representerade den kinesiska civilisationen och skapade ett sammanhållet kinesiskt kejsardöme. Den tyranniske förste kejsaren av Qin lät, som Evert Taube alldeles riktigt berättade, bränna de kinesiska böckerna. I synnerhet försökte han utrota konfucianismen, och det påstås att han gick så långt att han lät levande begrava 460 konfucianer. För övrigt påpekade hans sentida efterföljare Mao Zedong en gång, att de kinesiska kommunisterna överträffat Qinkejsaren hundrafalt och avrättat 46 000 kontrarevolutionärer.

Efter den kortlivade Qindynastin blev konfucianerna under den efterföljande Handynastin (206 f. Kr–220 e. Kr) på nytt tillåtna. Det berättas att en konfuciansk lärd vid namn Lu Jia förargade den förste kejsaren av Han genom att ideligen citera konfucianska texter. Kejsaren ska vid ett tillfälle ha avbrutit Lu Jia och sagt: ”Jag erövrade världen på hästryggen, vad ska jag med dina texter till?” Lu Jia påstås då ha svarat: ”Ers majestät må ha erövrat världen på hästryggen, men är ni säkra på att ni också kan styra världen från hästryggen?” Det berättas att dessa ord

gjorde intryck på kejsaren och att han bad Lu Jia att skriva en bok om konfucianismen. Några decennier senare, på kejsar Wus tid, upphöjdes konfucianismen till statsbärande filosofi. Ett kejserligt universitet med undervisning i de klassiska konfucianska skrifterna upprättades, och utbildningen vid detta universitet blev ett sätt att rekrytera ämbetsmän i kejsarens tjänst.

Efter Handynastins fall år 220 e. Kr. gick konfucianismen in i en nedgångsperiod och hamnade i skuggan av buddhismen, som vann många anhängare och under några århundraden spelade en central roll i kinesisk kultur och politik. Under Tangdynastin (618–907) återtog dock konfucianismen sin ställning som statsbärande filosofi. Det innebar bland annat att en stor del av ämbetsmännen rekryterades med hjälp av kejserliga examensprov, anonyma och i princip öppna för alla män. För kvinnorna var denna väg för det mesta stängd. Proven testade examinandernas kunskaper om de konfucianska klassikerna. Det gällde att förklara passager ur klassikerna i enlighet med den rådande ortodoxa tolkningen. När detta examenssystem avskaffades 1905 ansågs det hopplöst opraktiskt och föråldrat. Framgångsrika examinander kunde allt om konfuciansk filosofi och klassisk poesi, men proven visade inte om de hade någon kännedom om sådant som offentlig förvaltning, ekonomi eller förhållandena utanför Kina. Visst hade detta examenssystem blivit hopplöst föråldrat. Ändå hade dess funktion från början varit just praktisk. Dess uppgift var att skola in ämbetsmännen i en gemensam kultur och världsbild, så att de skulle kunna tjäna som ett sammanhållande kitt i det väldiga kinesiska imperiet vars sammanhållning ständigt hotades av centrifugala krafter i form av regionala och kulturella skillnader. Säkert var konfucianismen också en viktig orsak till att det kinesiska imperiet inte föll sönder och splittrades likt sin romerska motsvarighet.

Att Konfucius åskådning var statsbärande innebar inte bara att ämbetsmännen skolades in i den konfucianska världsbilden. Det betydde

också att kejsarmakten legitimerade sin politik med hänvisning till de konfucianska klassikerna och att kritiker avfärdades med hänvisning till Konfucius.

Konfucianismens viktigaste roll i Kinas historia var nog att tjäna som den dominerande diskursen i offentligheten, åtminstone från Tang-dynastin och fram till kejsardömets sammanbrott 1911. Detta konfucianska språk kunde användas för att artikulera skilda synsätt men satte också gränser för tänkandet. Kritik av missförhållanden framfördes i konfucianska termer, men att öppet ifrågasätta Konfucius ord och innehållet i de klassiska skrifterna var hädelse. Ändå kan vi konstatera att man inom både den daoistiska och buddhistiska traditionen tänkte utanför den konfucianska boxen, även om man inte uttryckligen tog avstånd från Konfucius.

När den lärde Zhang Xuecheng (1738–1801) på 1700-talet hävdade att de konfucianska klassikerna var historiska texter, vars sanningshalt och giltighet inte var given a priori utan måste prövas, förebådade han vad vi kan kalla det moderna genombrottet i kinesiskt tänkande. Det innebar att man inte skulle anse något sant och giltigt som det inte fanns goda skäl att anse sant och giltigt. Zhang och andra lärda på hans tid förebådade detta moderna genombrott, men det var först på 1800-talet, efter Opiumkriget, som det slog igenom på bred front. Kinas nederlag i krig med Storbritannien och Frankrike, som uppträdde med anspråk på att företräda en civilisation överlägsen den kinesiska, ledde till en alltmer radikal omprövning av den inhemska kulturtraditionen.

I början av 1900-talet framträdde unga kulturradikaler och hävdade att det enda sättet att rädda Kina från undergång var att ta avstånd från Konfucius och att bjuda in de två västerländska herrarna Sai och De. Herr Sai var herr Science och herr De var herr Democracy. Herr Democracy hamnade snart i skymundan, men avståndstagandet från Konfucius och konfucianismen förblev i mer än ett halvsekel en huvudlinje i kinesisk kultur och politik.

Synen på konfucianismen som ett hinder för modernisering har ock-

så varit utbredd i västvärlden, där den hämtat näring ur gamla föreställningar om den ”orientaliska despotin”. Kanske framför allt genom Max Weber, en av den moderna samhällsforskningens portalfigurer, men också genom påverkan från kinesiska forskare och ideologer, kom denna kritiska syn på konfucianismen att dominera i västvärlden ända fram i vår egen tid.

Kulturradikalerna stod inte oemotsagda. Redan från början fanns de som menade att Kina förvisso måste moderniseras, men att moderniteten inte stod i motsättning till konfucianismen utan tvärtom erbjöd förutsättningar att förverkliga dess grundläggande värden. När den kinesiska folkrepubliken upprättades 1949, blev denna idéströmning förbjuden på det kinesiska fastlandet och övervintrade i Hongkong, på Taiwan samt bland exilkineser i Nordamerika och Europa.

Att förkasta Konfucius och stora delar av det kinesiska kulturarvet var smärtsamt även för många kulturradikaler som själva var präglade av detta arv. En av sin tids mest intressanta kinesiska lärde, Wang Guowei (1877–1927), sade en gång: ”Det jag älskar kan jag inte tro på, och det jag tror på kan jag inte älska.” För Wang var detta ett existentiellt trauma, och 1927 tog han sitt liv genom att dränka sig i Kunmingsjön i Sommarpalatset utanför Peking.

Att vara kines hade genom det kinesiska kejsardömet historia i första hand inneburit att vara delaktig i den kinesiska kulturen. Nu blev det nödvändigt att förkasta denna inhemska kultur och ta till sig västerländsk kultur. Men vad betydde det då att vara kines? Innebar det inte att man blev ett slags andra rangens västerlänning? Speciellt bland högutbildade kineser tror jag att detta i många fall ledde till en komplexfylld identitetsupplevelse, som förklarar en del av kisten mellan dyrkan av det utländska och kulturchauvinism i Kinas moderna historia.

Efter Maos död 1976 blev det på nytt tillåtet att tala väl om Konfucius, och efter några decennier av enastående ekonomisk tillväxt har de ursprungliga skälen till att förkasta honom undanröjts. Dagens renässans för Konfucius och det kinesiska kulturarvet är därför inte förvånande.

Denna renässans är ett fenomen med varierande innebörd. En grundläggande faktor handlar om identitet. Att vara kines innebär för många att få bejaka det inhemska kulturarvet och knyta an till Konfucius. En annan faktor som förklarar denna renässans är en utbredd upplevelse av ideologisk och moralisk kris. Cynism och dyrkan av Mammon breder ut sig, och det leder till att allt fler människor söker hållpunkter för en moralisk livshållning. Vi kan idag se ett uppsving inte bara för konfucianismen utan också för exempelvis kristendomen och buddhismen.

Renässansen för Konfucius och traditionell kinesisk kultur har åtföljts av en sorts kulturnationalism med konfucianska förtecken. Det specifika i kinesisk kultur betonas och överdrivs. Det kinesiska språket, den kinesiska litteraturen, det kinesiska sättet att tänka, kinesiska värderingar beskrivs som väsensskilda från sina motsvarigheter i andra kulturer. Påbud har utgått om att begreppet ”universella värden” inte ska användas. Med hänvisning till Konfucius ifrågasätter kinesiska ideologer den liberala demokratins principer om allmän och lika rösträtt liksom idén om universellt giltiga mänskliga rättigheter, så som detta begrepp brukar definieras i västvärlden. Mot politisk demokrati och mänskliga rättigheter ställer man det kinesiska systemet där den politiska makten ligger hos ett parti som man menar har större förutsättningar än den västerländska demokratin att frambringa kompetenta ledare som agerar i hela folkets och landets intresse.

Att söka förankra avståndstagandet från universella värden hos Konfucius är enligt min mening missvisande. Konfucius var kosmopolit och universalist, och det är fullt möjligt att i den konfucianska traditionen finna stöd för idén om universella mänskliga rättigheter. Min kollega professor Hans Ingvar Roth har med sin bok *När Konfucius kom till FN* påmint oss om att den kinesiske diplomaten och konfucianen Zhang Pengchun (1892–1957) var en av författarna till FN:s deklaration om mänskliga rättigheter från 1948 och att denne Zhang såg till att FN-deklarationen förankrades inte bara i den västerländska upplysningstraditionen utan också i den konfucianska traditionen.

Det vore visserligen orimligt att hävda att Konfucius förespråkade den liberala demokratins principer om ett politiskt system grundat på allmän och lika rösträtt, men det är heller inte nödvändigt att ställa Konfucius mot demokratin. Många reformsinnade konfucianer har under de senaste hundra åren menat att de demokratiska principerna är förenliga med Konfucius tankar och till och med kan ses som redskap för att förverkliga de grundläggande konfucianska värdena.

Det är beklagligt att rehabiliteringen av Konfucius och äldre kinesisk kultur förefaller slå över i en kulturnationalism som fördjupar snarare än överbryggar motsättningarna till omvärlden. Men förhoppningsvis är det pendeln som tillfälligt svängt från en ytterlighet – förkastelsedommen över Konfucius och kulturtraditionen – till en annan ytterlighet. I så fall kan vi se fram emot att pendeln ska återgå till ett läge i mitten och en mer sansad och öppen syn på Konfucius och traditionen som tar fasta lika mycket på det som förenar som på det som skiljer kinesisk kultur från andra kulturer.

Konfucius är intressant inte bara genom sina historiska roller. Många av hans tankar framstår som högst relevanta också i dagens värld, och jag vill avsluta det här föredraget med att ge några exempel på det.

Vid flera tillfällen gav Konfucius uttryck för tanken att människan genom studier kan förädla sig själv och bidra till bättre förhållanden i familjen, samhället och världen. Den första meningen i *Konfucius samtal* lyder:

Att studera och sedan få tillfälle att använda det man lärt sig, är inte det en glädje? (1:1)

Vid ett annat tillfälle sade han:

När jag var femton år, ville jag studera. När jag var trettio, intog jag en fast hållning. När jag var fyrtio, kände jag inga tvivel. När jag var femtio, förstod jag himlens befallning. När jag var sextio, var jag lyhörd. När jag var sjuttio, kunde jag följa mitt hjärtas lust utan att överskrida några gränser. (2:4)

Dessa ord får särskild tyngd i en tid då löst tyckande och alternativa sanningar breder ut sig på bekostnad av idoga studier och träget sanningssökande.

Ett annat tema hos Konfucius, som är lika aktuellt i vår tid, är hur man ska förhålla sig till en politisk makthavare som inte är så god som man skulle önska: ska man dra sig undan för att inte riskera att smutsa ner sig eller ska man samarbeta och försöka utnyttja de möjligheter som finns för att åstadkomma förändring? Vid ett tillfälle sade Konfucius:

Träd fram när världen följer den rätta vägen och dra dig undan när så inte är fallet. När landet följer den rätta vägen är det en skam att vara fattig och vanärad. När landet inte följer den rätta vägen är det en skam att vara rik och ärad. (8:13)

Ibland vände han sig mer entydigt emot den med daoisterna förknippade idén att det bästa man kan göra är att dra sig undan den sociala världen och leva som eremit:

Man kan inte leva bara med fåglar och vilddjur. Om jag inte förenade mig med andra människor, med vilka skulle jag då förena mig? Om man redan följde den rätta vägen, skulle jag inte försöka ändra på världen. (18:6)

Ett tredje tema som Konfucius återkom till flera gånger var att det är den inre kärnan, inte det yttre skenet som är det viktiga. Han sade:

Bekymra dig inte över att andra inte känner till dig. Bekymra dig däremot över din egen bristande förmåga. (1:16)

Han sade också:

I forna tider studerade människorna för att förädla sig själva. Numera studerar de för att imponera på andra. (14:24)

Att bry sig mera om förpackningen än innehållet är sannerligen inte ett mindre problem idag än det var på Konfucius tid.

Att sätta sig in i Konfucius tankar är berikande på flera sätt: Det öppnar en väg till kunskap om en av mänsklighetens stora idétraditioner. Det hjälper oss att förstå vad i idéhistorien som är allmänmänskligt och vad som är kulturellt bestämt, och det hjälper oss att förstå idéernas betydelse i historien. Sist men inte minst talar Konfucius ord direkt till oss, trots kulturskillnader och tidsavstånd, och kan kanske göra oss lite klokare.

Föredrag vid Vitterhetsakademiens högtidssammankomst den 20 mars 2017